(2). ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
(Impact of Physical features on Indian History)

ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਤੇ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। "ਭੂਗੋਲ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਜਲਵਾਯੂ, ਪਹਾੜਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ
(Effects in Political Field)

(i) ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਏਕਤਾ (Basic Unity of India):- ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ, ਪੂਰਬ-ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ, ਪੱਛਮ-ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ - ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ, ਅਸ਼ੋਕ, ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ, ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤਿਆ, ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ, ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਖ਼ਲਜੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ii) ਭਾਰਤ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ (Separation of India from North Asia):- ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਦੱਰੇ 16,000 ਫੁੱਟ ਤੋਂ 17,000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਸਥਿਤ ਹਨ।

Scanned with CamScanner

ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਤੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਸਭ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਚੀਨ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਆਦਿ ਉੱਤਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ।

(iii) ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਰੱਖਿਆ (Natural Protection of India from Three Sides):- ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ 1,500 ਮੀਲ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ 150 ਮੀਲ ਤੋਂ 200 ਮੀਲ ਤਕ ਚੌੜੀਆਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਨੇ ਸਦਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਜਾਂ ਰਖਵਾਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(iv) ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ (Invasions of Foreign Invaders from the North-West):- ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਖੈਬਰ, ਕੁੱਰਮ, ਟੋਚੀ, ਗੋਮਲ ਅਤੇ ਬੋਲਾਨ ਨਾਮਕ ਦੱਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਈਰਾਨੀਆਂ, ਯੂਨਾਨੀਆਂ, ਕੁਸ਼ਾਣਾਂ, ਹੂਣਾਂ, ਤੁਰਕਾਂ, ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ।

(v) ਪੰਜਾਬ - ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ (Punjab - Arena of Decisive Battles of India):- ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ

Scanned with CamScanner

ਹੋਈਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਦੱਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮਲਾਵਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ।

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਅਤੇ ਜੁੱਗ-ਪਲਟਾਊ ਲੜਾਈਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ। 1191 ਈ. ਅਤੇ 1192 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਵਿਚ ਤਰਾਇਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1526 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਵਿਚ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ 1556 ਈ. ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਹੇਮੂ ਵਿਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੜਾਈਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ।

(vi) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਸਾਧਨ (Source of Attraction for Foreign Invaders):- ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਤੁਰਕ ਹਮਲਾਵਰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਅਸੀਮ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਥੇ 17 ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ।

(vii) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦਾ ਉੱਥਾਨ (Rise of Empires in North India):- ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਗੰਗਾ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦਾ ਮੈਦਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਤਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਅਤਿਅੰਤ

ਉਪਜਾਊ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਸਿਹਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚ ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ, ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ, ਵਰਧਨ ਸਾਮਰਾਜ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ, ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

(viii) ਦਿੱਲੀ - ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ (Delhi- the Capital of India) :- ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਲਤੁਤਮਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ 1911 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

(ix) ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋਣਾ (Separation of South India from North India):- ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅੱਡ ਰਿਹਾ। ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਦੀ ਭੂਮੀ ਪਥਰੀਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਜਾਊ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪਠਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਤਰ ਹਿੱਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਥਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

(x) ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ (Intimate

Relations of India with South-Eastern Countries :- ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ, ਜਾਵਾ, ਸੁਮਾਤਰਾ, ਕੰਬੋਡੀਆ, ਚੰਪਾ, ਬਾਲੀ, ਬੋਰਨੀਓ, ਸਿਆਮ ਆਦਿ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਧੀਰ ਜੋਧਾ, ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਵਪਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

(xi) ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ (Existence of Independent Rajput Kingdoms):- ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਰੂਥਲ ਹਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਰੇਤਲੀ ਹੈ, ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ, ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਦੀ ਅਕਸਰ ਕਮੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਤੀਹ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

(xii) ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ (Defeat of Indians by the Foreign Invaders):- ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਵੀ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਤੇ ਆਰਾਮ-ਪ੍ਰਸਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਹਾ ਚੁਸਤ, ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸਾਹਸੀ

ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

(xiii) ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Mountains and Forests):- ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। 1716 ਈ. ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਘੋਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰੀਲਾ-ਜੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਣਾਈ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਥਵਾ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਗ ਲਿਆ ਹੈ।